

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻ
ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ**

ԼԵՈՆԻԴ ԹԵԼՅԱՆ

Որևէ լեզվի հարստության, նրա զարգացման աստիճանի մասին խոսելիս առաջին հերթին թերևս նկատի են առնում այդ լեզվի բառապաշարը, և այդ չափանիշով էլ գնահատվում է լեզվի՝ հանրային կյանքի զարգացման տվյալ փուլի պահանջներին համապատասխանելու, այն համարժեքորեն արտացոլելու կարողությունն ու ներուժը:

Բառապաշարի հարստացման ուղիները հանրահայտ են՝ լեզվի բառաստեղծական ներքին կարողություններ և արտաքին աղբյուր փոխառություններ այլ լեզուներից: Հանրահայտ են նաև հայոց լեզվի բառաստեղծական հնարավորությունները, որոնցով շարունակաբար համալրվում է նրա բառապաշարը իր զարգացման բոլոր շրջաններում: Հասարակական կյանքի աննախադեպ առաջընթացը առավել ևս մեր օրերում նոր պահանջներ է առաջադրում, և հենց սկզբից պետք է արձանագրենք, որ մեր լեզուն արժանավորապես հաղթահարում է այդ մարտահրավերները՝ առաջին հերթին բառակազմական իր հարուստ հնարավորությունների շնորհիվ, հաճախ նաև, ըստ պահանջել հարկին, դիմելով օտար փոխառությունների: Երկու դեպքում էլ գործ ունենք լեզվի համակարգի ներսում տեղի ունեցող բնական գործընթացների հետ, որոնք, պետք է ասել, ինքնակարգավորում է նույն այդ համակարգը: Այս արձանագրումը, սակայն, բնավ նպատակ չունի նսեմացնելու լեզվի, մասնավորապես նրա բառապաշարի զարգացման հարցում մասնագիտական ձեռնհաս միջամտությունների և ուղղորդումների, ինչպես նաև լեզվագործածության և լեզվաքաղաքականության կարգավորումն իրականացնող հաստատությունների գործունեության կարևորությունը: Այս առումով հարկ է նշել, որ մեր լեզվի բառապաշարի, հատկապես տերմինաբանության մշակման ու զարգացման հարցերը երբեք չեն անտեսվել համապատասխան ոլորտների մասնագետ լեզվաբանների և լեզվաքաղաքականություն իրականացնող պետական և հասարակական մարմինների կողմից: Կարևոր է նկատի առնել նաև, որ տերմինային բառապաշարի ստեղծման ու զարգացման խնդիրները գիտության տարբեր բնագավառների ներկայացուցիչների մտահոգության առարկան են նաև. լեզվաբանության

խնդիրը այդ գործընթացի ընդհանուր սկզբունքների, տերմինաբանության ոլորտում վարվող լեզվաքաղաքականության մշակումն է: Այս հարցում իր անուրանալի դերն է կատարել շուրջ ութ տասնամյակ առաջ (1933 թ.) ստեղծված՝ ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեն, որը որոշ ընդհատումներով և տարբեր անվանումներով (ՀՀ կառավարությանն առընթեր լեզվի պետական տեսչություն, ՀՀ վարչապետին կից հայերենի բարձրագույն խորհուրդ, Լեզվի կոմիտե) գործում է մինչև օրս:

Եթե հաշվի չառնենք մասնավոր կարգի մեծ ու փոքր մի շարք խնդիրներ, պետք է արձանագրենք, որ անցյալ դարի կեսերից սկսած՝ հայերենի տերմինաբանության, մասնավորապես տերմինաշինության ոլորտում պարբերաբար արձարծվող ամենաառանցքային հարցը ներկայանում է որպես այսպես կոչված «ծայրահեղ մաքրամոլության» և «օտարամոլության» հակամարտություն: Գլխավորապես այս հակադրության առիթով ծավալված «ամենաներկայացուցչական» քննարկումը տեղի ունեցավ 1969-71 թվականներին «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի էջերում: Ռ. Իշխանյանի «Հայերենի տերմինաշինության հարցեր» («Լրաբեր», 1969, հ. 7) հոդվածով և հակադիր ուղղությունը ներկայացնող Ա. Ոսկանյանի՝ խմբագրությանն ուղղված նամակով («Լրաբեր», 1969, հ. 9) սկիզբ առած բանավեճին մասնակցեցին մեր նշանավոր լեզվաբանները՝ Է. Աղայան, Ս. Աբրահամյան, Ա. Աբրահամյան, Հ. Բարսեղյան: Բանավեճն ամփոփող հոդվածում Գ. Ջահուկյանը փաստորեն տալիս է տերմինակերտման ոլորտում գոյություն ունեցող ծայրահեղ մոտեցումների համադրման տեսական հիմնավորումը. «Լեզվի համակարգը, որպես տվյալ ազգի հաղորդակցման ընդհանուր միջոց, ձգտում է համազգայնության: Տերմինային համակարգը, որպես տվյալ բնագավառի գիտելիքների ու հասկացությունների արտահայտություն, ձգտում է համամարդկայնության: Այս դեպքում նախ՝ մեծ է փոխառությունների թիվը, երկրորդ՝ ներքին բառակերտումը մեծ մասամբ հենվում է արտաքին կաղապարների (մոդելների) վրա, այսինքն՝ պատճենումը դառնում է բառակերտման հիմնական ուղին՝ հանդես գալով այլևայլ միջոցներով՝ ըստ պատճենման բնօրինակների»¹:

Շուրջ կեսդարյա վաղեմության սույն բանավիճային քննարկումների դրույթներից շատերն այսօր նույնպես արդիական են, սակայն պետք է նկատի առնել նաև, որ անցած տասնամյակների ընթացքում հայերենի ընդհանուր և տերմինային բառապաշարների զարգացման միտումները գնահատման այլ ելակետ են ենթադրում: Հանրային կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական տեղաշարժերով պայմանավորված՝ լեզվակիրառության կարգավորման ոլորտը ևս ձերբագատվել է օտար

¹ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի տերմինաբանության հարցերի քննարկում// «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, № 9, էջ 95:

պարտադրանքներից, դրանով իսկ «ծայրահեղ մաքրամոլության» և «անհարկի հանդուրժողականության» հակամարտությունն ըստ էության կորցրել է երբեմնի հրատապությունը: Լեզվի համակարգը բնականորեն ձգտում է նոր հասկացություններն ու գաղափարներն արտահայտել (իմա՝ թարգմանել) իրեն հարազատ՝ սեփական միջոցներով, և հենց սրան էլ առաջին հերթին միտված են լինում կանոնարկող մասնագետների ու հաստատությունների ջանքերը: Քանի որ լեզվի համակարգին ներհատուկ է ինքնամաքրման հատկությունը, այս շրջանում լեզուն ինքն ընտրում է հայակազմ բառը կամ տերմինը (եթե վերջինս հաջողված է): Փոխառյալ բառերի պատճառաբանված գոյությունը լեզվական ինքնությունը վտանգելու գործառույթ չունի. դրանք կա՛մ ժամանակավոր են, կա՛մ ներդաշնակում են լեզվական համակարգին՝ ամրակայվելով լեզվական նորմի մեջ (ընդամին պահպանելով գտնված բնիկ տարբերակով փոխարինվելու հնարավորությունը): Բառակազմության միջոցների հարստության և ընդհանրապես բառաստեղծական ճկունության շնորհիվ հայերենը հնարավորություն ունի ըստ հնարավորին համարժեքորեն արտահայտելու գիտության, տեխնիկայի, կենցաղի և հանրային կյանքի այլ ոլորտներին վերաբերող այնպիսի հասկացություններ ու գաղափարներ, որոնց անվանումներն այսպես կոչված «միջազգային» համարում ունեն և շատ լեզուներում են գործածվում (օրինակ՝ **կորոնավիրուս-թագավարակ, թագածահր, էպիդեմիա – համաճարակ, էնդեմիա – տեղաճարակ, պանդեմիա – համավարակ, դիագնոստիկա – ախտորոշում (բժշկ.), արատորոշում (տեխն.), screenshot – էկրանապատկեր, լինք – հղում** և այլն):

Սակայն մեր լեզվի հնարավորություններն այս բնագավառում ըստ հնարավորին արդյունավետ գործադրելուն և ըստ այսմ գիտատեխնիկական սրընթաց առաջընթացի պահանջները հաղթահարելուն ուղղված մասնագիտական ջանքերը միշտ են շարունակվել և այժմ էլ մեր լեզվաբանական գիտության մի կարևոր հատվածն են կազմում: Այսպես, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի կազմում ժամանակին գործող տերմինաբանության, իսկ այսօր նաև ժամանակակից հայոց լեզվի, արևմտահայերենի, բառարանագրության բաժինները հատկապես ուշադրության կենտրոնում են պահում բառապաշարի և տերմինաբանության ուսումնասիրման ու մշակման հարցերը. հրատարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, ժողովածուներ, գիտաժողովների նյութեր և այլն: Բուհերի լեզվական ամբիոնները ևս բավականաչափ ակտիվ են այս հարցում. ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնը, օրինակ, վերջին տարիներին նշված բնագավառի խնդիրներին վերաբերող մի շարք հրատարակություններ է ասպարեզ հանել (օր.՝ «Հայոց լեզվի ուղեցույց» (2017), «Արդի հայերենի բառապաշարը» (2020), «Արդի հայերենի բառապաշարի զարգացման և կանոնարկման հիմնախնդիրներ» (2020) և այլն), որոնք, պետք է ասել, նաև գործնական արժեք ունեն և բավա-

կան պահանջված են լեզվակիրառության տարբեր ոլորտներում: «Ուղեցույցը», օրինակ, կիրարկության նախընտրելի տարբերակներ է առաջարկում արդի արևելահայերենի կառուցվածքային բոլոր տարրերի (հնչյունաբանություն, բառապաշար, քերականություն) համար: Բառապաշարի, հատկապես նորակերտ տերմինների կիրառության հարցում, կարծում ենք, հեղինակները փորձել են որոշակիորեն համակշռված մոտեցում ցուցաբերել. առաջադիր նպատակը, անշուշտ, բոլոր դեպքերում հայակազմ տերմինների գործածությունը խթանելն է (օր.՝ **նրբախորտիկ** (փխ.՝ **դելիկատես**), **ստեղծարար** (փխ.՝ **կրեատիվ**) և այլն), սակայն որոշ դեպքերում էլ հայակազմությունների հետ զուգահեռ հանձնարարելի են համարվում նաև օտար տարբերակները (օր.՝ **կոնցեպտ** և **հղացք**, **կարամել** և **հրուշակ** և այլն), իսկ երբեմն էլ հենց վերջիններն են գերադասելի դիտվում (օր.՝ **բիսկվիտ** (փխ.՝ **կրկնեփուկ**), **կարիես** (փխ.՝ **ոսկրափուտ**) և այլն): Այս վերջին կարգի փոխառյալ միավորները նախընտրելի համարելը, անշուշտ, առարկության առիթ տալիս է, սակայն դրանց գոնե մի մասը, կարծում ենք, ժամանակի ընթացքում տեղի կտա գտնված ավելի հաջող համարժեքների առջև: Մանավանդ որ բառաստեղծման գործընթացը կանգ չի առնում: Օրինակ **կուլաժ** օտար բառի դիմաց տարբեր համատեքստերում հանդիպել են **կայչարվեստ**, **կայչանկար**, **սոսնձանկար**, **ծվենանկար** տարբերակները. առայժմ կարծես առավելաբար օտար ձևն է գործածվում, **մենթալիտետ** օտար բառի փոխարեն Լեզվի պետական տեսչությունը հանձնարարում է հայերեն երկու տարբերակ՝ 1. **մտածելակերպ** և 2. **խելք**², սակայն լեզուն շարունակում է փնտրտուքը, և տարբեր աղբյուրներում հանդիպում են նույն տերմինի դիմաց **մտակառույց**, **մտակառուցվածք**, **մտակերտվածք**, **մտակեցվածք**, **մտահայեցակարգ**, **հոգեկերտվածք**, **հոգենկարագիր**, **հոգեկառույց**, **կենսակերտվածք**, **կենսակարգ**, **կենսակառուցվածք** տարբերակները: Ժամանակի խնդիրն է դրանցից մեկին նախապատվություն տալը կամ էլ նոր՝ ավելի հաջողված տարբերակ ստեղծելը: Նման օրինակները բազմաթիվ են և վկայում են, որ տերմինակերտման գործընթացը լեզվի մեջ անընդհատական է: Այս ասպարեզում գնահատելի ջանքեր է գործադրում նաև Լեզվի կոմիտեն. լեզվակիրառողների, հատկապես ՋԼՄ-ների համար օգտակար են կոմիտեի հրապարակած «Հորդորակները»՝ օտար բառերի ու տերմինների փոխարեն առաջարկվող հայերեն համարժեքների ցանկերով, որոնցում սակավ չեն բառակերտման հաջողված օրինակները:

Ինչպես հայտնի է, արևելահայ գրական լեզվի տերմինային բառապաշարի հարստացման միջոցներից մեկն էլ գրաբարի, բարբառների, արևմտահայերենի համապատասխան նյութը ըստ հարկի օգտագործելն է: Վաղուց գրական հայերենի բառապաշարի հարազատ տարրեր

² Տե՛ս «Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու», Եր., 2006, էջ 251:

են գրաբարյան նախարար, պարետ, հաստոց, աղանդեր, վթար, արգանակ և այլն, բարբառային խաչմերուկ, ջրբաժան, դողերոցք և այլ բառեր: Արևմտահայերենի դերն արդի շրջանում առանձնահատուկ է: Հետխորհրդային շրջանում հայ իրականության մեջ տեղի ունեցած տեղաշարժերը էապես փոխեցին հայրենիք – սփյուռք առնչությունների որակը: Մի հանգամանք, որ մեր երկու գրական լեզուների փոխազդեցությունների և փոխհարստացման նոր ազդակների առիթ դարձավ: Արևմտահայերենի յուրահատուկ կարգավիճակը պարտադրում է խիստ վերապահ մոտեցում ցուցաբերել օտարամույժ բառերի ու տերմինների նկատմամբ, ինչն էլ իր հերթին խթանում է լեզվի բառաստեղծական նոր հնարավորությունների բացահայտումն ու գործադրումը: Այդ հնարավորությունները կարող են յուրովսանն նպաստել նաև արևելահայ տերմինային բառապաշարի հարստացմանը: Անշուշտ, տերմինային բառապաշարի հարստության և հարստացման հեռանկարի առումով մեր երկու գրականների հնարավորությունները բաղդատելի չեն, սակայն արևմտահայերենի՝ փոխառությունների գործածումից ըստ կարելվույն խուսափելու ջանքերը կարող են դուր բացել նաև արևելահայերենի առջև՝ տերմինային, նաև համագործածական բառապաշարը արևմտահայ հայկաբան կազմություններով համալրելու համար: Մանավանդ որ այս գործի կարևորության գիտակցումն առկա է նաև սփյուռքահայ մտավորականության շրջանում: Այս կապակցությամբ կարևոր ենք համարում հատուկ ընդգծել «Արևմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհրդի» գործունեությունը, որը, մեր տպավորությամբ, արևելահայ գիտական շրջանակներում դեռևս պատշաճ ուշադրության ու գնահատանքի չի արժանացել, թեև խորհրդի ստեղծման նպատակների մեջ հիմնադիրները նկատի են ունեցել նաև «Արևմտահայ եւ արևելահայ փոփոխակներու փոխադարձ յարաբերութիւններ եւ անոնց զարգացման նպաստող հարցեր... Եթէ հայ մամուլն ու մտաւորականը այդ առաջարկուած եզրերէն համեստ տոկոս միսկ իւրացնէ, ներկայ Ուիդեցոյցը աւելիով կատարած կըլլայ իր առաքելութիւնը»³:

«Խորհուրդը» հիմնադրվել է 1993-ին, ֆրանսիական Էքս ան Պրովանս քաղաքում, Ռոբեր Տեր-Մերկերյանի նախաձեռնությամբ: Առաջնային նպատակը, անշուշտ, այլալեզու միջավայրում մայրենիի գոյատևմանը սատարելն է. «Արտերկրի մեջ հայախօսութեան նահանջը օրէ օր կը ստանայ մտահոգիչ համեմատութիւններ, նոյնիսկ հայախօս նկատուած գաղթօջախներու մէջ: Դպրոցերու մէջ հայերէնի մակարդակը, որպէս անկարելոր նիւթ, տակաւ կը նուազի: Հայատառ մամուլը կապրի կենաց եւ մահու տագնապներ՝ յաճախ օտարացնելով իր լեզուն կամ նօսրացնելով իր յաճախականութիւնը»⁴: Տագնապահարույց այս

³ «Արևմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհուրդ, Ուիդեցոյց», Ա, 1993, էջ 103:

⁴ «Արևմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհուրդ, Ուիդեցոյց», Դ, 2002, էջ 7, 10:

իրողություններով մտահոգ «Եզրաբանական խորհուրդը» 1993-ից սկսած հրատարակում է բառացանկեր՝ տարբեր իմաստային դաշտերի վերաբերող տերմինների և ընդհանուր գործածության բառերի. Պրակ Ա (1993) - «Կառք, ինքնաշարժ, տեղեկագիտություն», Բ (1995) - «Դրամատուն, սակարան, առևտուր», Գ (1998) - «Իսկական նորաբանություններ եւ ընդհանուր նորաբանություններ», Դ (2002) - «Իրաւաբանութիւն եւ բժշկագիտութիւն»: Սրանցում ներկայացված նյութը, հատկապես արևելահայերենում պակասող տերմինները մասնագիտական ընտրությամբ կարելի է շրջանառության մեջ դնել նաև արևելահայերենում: Նման ձեռնարկումի հաջողված օրինակ պետք է համարել ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած ժողովածուն՝ նվիրված արևմտահայերենի և արևելահայերենի բժշկական, քաղաքական, համակարգչային և լեզվաբանական տերմինների գուգադրական հետազոտմանը: Համակարգչային տերմինների բաժնում, օրինակ, հեղինակ Ս. Տիոյանը գուգադրաբար ներկայացնում է արևելահայերենում գործածվող կամ նոր ստեղծվող և Արևմտահայ եզրաբանական խորհրդի առաջարկած տերմինները՝ հետագա գործածության համար հանձնարարելով արևմտահայ կամ արևելահայ տարբերակը (որը հեղինակն ավելի հաջողված է նկատում): Ահա մի երկու օրինակ. algorithm-ի համար արևելահայերենը կիրառում է **ալգորիթմ**, **մեթոդ**, **կանոն** բառերը, իսկ արևմտահայերենը՝ **հրամանաշար**, որն էլ նախընտրելի է համարված, նույն կերպ հանձնարարելի են համարվում արևմտ. **նշիչ** (cursor - արևել. **կուրսոր**, **շարժագիծ**), **զրուցատուփ** (dialog box - արևել. **երկխոսական վահան**), **տեղեկավարում** (information processing- արևելահայերենը չկա)⁵ և այլն:

Այսպիսով, որպես եզրահանգում կարելի է արձանագրել, որ արդի շրջանում հայերենի բառապաշարի, մասնավորապես տերմինաբանության և տերմինաշինության զարգացման ընդհանուր և առաջնային միտումը լեզվի ներքին հնարավորությունների ըստ հնարավորին ամբողջական գործադրումն է, որն իրականանում է մասնագետների և մտավորական հանրության ուղղորդված գործունեության շնորհիվ:

Բանալի բառեր – տերմինաբանություն, տերմինաշինություն, բառապաշար, փոխառություն, արևելահայերեն, արևմտահայերեն

ЛЕОНИД ТЕЛЯН – Некоторые вопросы развития терминологической лексики армянского языка. – Усовершенствование армянской терминологической лексики осуществляется ныне преимущественно богатыми внутриязыковыми возможностями. В статье рассматривается также деятельность отдельных учреждений и специалистов, направленная на реализацию терминообразовательных средств как восточно-, так и западноармянского языков.

⁵ Տե՛ս «Արևմտահայերենի և արևելահայերենի տերմինային համակարգերի գուգադրական քննություն», Եր., 2014, էջ 62-82:

Ключевые слова: терминология, терминообразование, лексический состав, восточноармянский язык, западноармянский язык

LEONID TELYAN – *Some Issues on the Development of the Armenian Terms Vocabulary.* – At the present stage, the improvement of the Armenian terminological vocabulary takes place mainly due to its rich intra-linguistic potential.

The article also discusses the activities of a number of institutions and specialists aimed at the realization of the term building means both in Eastern Armenian and Western Armenian.

Key words: terminology, term building, vocabulary, borrowing, Eastern Armenian, Western Armenian